

Muszyńska, Monika

Przedstawienie liktora ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie

Światowit 3 (44)/Fasc.A, 157-164

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEDSTAWIENIE LIKTORA ZE ZBIORÓW MUZEUM NARODOWEGO W WARSZAWIE
(Pl. 81-86)

W magazynach Muzeum Narodowego w Warszawie znajduje się zabytek określony jako biust portretowy liktora.¹ Zabytek pochodzący z kolekcji Anny z Tyszkiewiczów Potockiej *secundo voto* Dunin-Wąsowiczowej,² publikowany już kilkakrotnie,³ nie wzbudza dziś większego zainteresowania. Szczegółowa analiza popiersia dostarcza jednak ciekawych informacji.

Obecna forma rzeźby zbliżona jest do rzymskich biustów portretowych wytwarzanych w II w. n.e. (Fig. 1-6).

Rzeźbę wykonano z jednego bloku białego, drobnokrystalicznego marmuru. Wymiary całej rzeźby wynoszą: 43,5 cm wys., 46 cm szer., 15,5 cm gł.; wys. głowy wynosi 18 cm.

Głowa mężczyzny zwrócona jest w prawo i lekko opuszczona; rysy twarzy nieco zatarte, nos i usta uzupełnione w czasie konserwacji.⁴ Włosy na skroni ze strony prawej i nad czołem ułożone są w regularne kosmyki („zabki” o kształcie sierpa), nieco mniej czytelne w części centralnej ze względu na znaczne uszkodzenia tej partii twarzy; nad lewym uchem widoczna jest zmiana układu kosmyków. Wyraźnie wyodrębnione pasemka włosów, ułożone w tą samą stronę co włosy nad czołem przedstawiono za uszami ze strony prawej i lewej, natomiast tył głowy jest prawie gładki z kilkoma loczkami zaznaczonymi płasko i graficznie. Prawe ucho wykonano starannie, przy użyciu świdra. Twarz okala płasko rzeźbiony zarost;

zarówno na brodzie jak i we włosach brak śladów pracy świdrem. Oczy posiadają kształt migdałowy, źrenic nie zaznaczono plastycznie. Konsekwencją silnego skrętu głowy jest wyraźne uwypuklenie mięśnia szyjnego ze strony lewej.

Mężczyzna ubrany jest w tunikę i płaszcz typu *sagum*, spięty centralnie przy pomocy niewyraźnie przedstawionej fibuli; lewą część zapięcia uzupełniono. Liczne fałdy płaszcza wokół szyi wykonano dłutem – jedynie w dwóch miejscach widoczne są ślady świdra. Modelunek pozostałej części biustu jest płaski. Kształt ramion i barków nie jest symetryczny – lewe ramię zostało wtórnie skrócone. Przed konserwacją, z tyłu biustu, widoczna była podpórka o nietypowym kształcie – płaska i zwężająca się ku górze. Obecnie podpórkę tę zakryto podporą wykonaną z tworzywa sztucznego (usuwalną). Z tyłu, na wysokości ramion, jak też u podstawy rzeźby, widoczne są dwa niewielkie otwory w których umieszczone były metalowe bolce, służące prawdopodobnie do przytwierdzenia rzeźby do podłoża lub ściany.⁵

Proponowane dotychczas datowanie zabytku na lata 190-225 n.e. opiera się przede wszystkim na analizie kształtu biustu.⁶ Datowanie to wydaje się jednak nieprawidłowe, gdyż – jak postaramy się wykazać – rzeźba otrzymała obecny kształt dopiero w okresie nowożytnym. Ponowną interpretację zabytku umożliwiła konserwacja popiersia ukończona w 1997 r.

¹ Artykuł powstał w trakcie mojego pobytu w Instytucie Archeologicznym w Marburgu. Za pomoc i opiekę serdecznie dziękuję dr hab. Dagmar Grassinger.

² Ostatnio na temat jej kolekcji w Jabłonie, patrz: H. MÓRAWSKA, *Historia kolekcji zabytków antycznych ze zbiorów Potockich w Jabłonie*, in: *Z dziejów miłośnictwa antyku w Polsce*, A. Sadurska ed. [Studia Antiqua, vol. XII], Warszawa 1991, p. 151-190; M. ŁUSZCZEWSKA, *O kolekcji antyków z Jabłony raz jeszcze*, *Meander* 52, 1997, fasc. 3, p. 267-288.

³ MNW, inw. nr 147463; A. SADURSKA, *Les portraits romains dans les collections polonaises* [CSIR Pologne I], Warszawa 1972, nr 37, pl. 32.

⁴ Konserwację zabytku wykonano w Katedrze Konserwacji i Restauracji Rzeźby Kamiennej i Elementów Architektonicznych w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Za udostępnienie dokumentacji zabytku dziękuję mgr Pawłowi Jędrzejkowi. Za pomocne uwagi dziękuję także dr Jerzemu Żelazowskiemu.

⁵ Według opinii mgr P. Jędrzejczyka bez dodatkowego podparcia rzeźba przewracała się. Dlatego też konieczne było wykonanie nowej podpory, przytwierdzonej przy wykorzystaniu dolnego gniazda.

⁶ SADURSKA, CSIR I, *op. cit.*, p. 40. Autorka uznała, iż powierzchnia zabytku jest zbyt zniszczona aby umożliwić datowanie na podstawie sposobu obróbki twarzy i włosów. W spisie zabytków z Jabłony zarówno H. Mórawska (H. MÓRAWSKA, *op. cit.*, p. 184, za SADURSKA, CSIR I, *op. cit.*, nr 37), jak i M. Łuszczewska (M. ŁUSZCZEWSKA, *op. cit.*, p. 284, za SADURSKA, CSIR I, *op. cit.*, nr 37) przytaczają poprzednie (nieprawidłowe) datowanie, jednocześnie określając zabytek jako „fragment monumentalnego reliefu – popiersie liktora”. Na przełomie II i III w. n.e. datuje zabytek także T. Mikocki (T. MIKOCKI, *Les anciennes collections d'antiquités en Pologne*, *Archéologia*Warsz 37, 1986, p. 80, nr 30; *idem*, *Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce (lata 1750-1830)* [Archiwum Filologiczne KNoKA PAN vol. XLVI], Wrocław 1990, p. 150, nr 13).

Już wstępna analiza obiektu pozwala stwierdzić, iż podobieństwo kształtu biustu do zabytków datowanych na koniec II i początek III w. jest jedynie pozorne. Obiekt z Jabłonny charakteryzują nietypowe (w dwójnasób) dla tej grupy zabytków proporcje: barki wydają się zbyt rozbudowane w stosunku do długości ramienia (widoczna jedynie jego nasada), natomiast ramię jest zbyt krótkie w stosunku do długości torsu. Przypuszczenie, iż mamy do czynienia z obiektem nie posiadającym pierwotnie kształtu biustu portretowego, potwierdza analiza tylnej strony przedstawienia. Podpórka, słabo wyodrębniona z tła i zwężająca się ku górze, posiada kształt zupełnie nietypowy dla rzymskich biustów portretowych: w okresie julijsko-klaudyjskim podpórka przypominała słupek lub nawiązywała kształtem do trójkąta; w późniejszych okresach podpórka przypominała kształtem literę X (rozszerzając się ku górze). Biust oglądany z profilu wydaje się ponadto znacznie bardziej płaski niż inne zabytki rzymskie należące do omawianej kategorii.

Zastanówmy się więc, z jakiego typu obiektu pochodzi portret z Jabłonny i kogo w rzeczywistości przedstawiał? Jak wynika z analizy obecnego kształtu popiersia, obiekt został przerobiony z rzeźby pełnopostaciowej, zapewne w okresie nowożytnym. Analiza kształtu nie pozwala jednak na kategoryczne stwierdzenie czy zabytek należał do kategorii reliefu czy też stanowił fragment rzeźby pełnoplastycznej. Jak możemy się bowiem domyślać, osoba przygotowująca zabytek do sprzedaży dołożyła starań aby zatuzować fakt, iż kolekcjoner zakupił obiekt fragmentaryczny (a więc niepełnowartościowy). Zwyczaj dzieł sztuki na mniejsze fragmenty, tańsze lub po prostu łatwiejsze w transporcie, był zresztą procederem często stosowanym przez ówczesnych antykwariuszy. Przykład stanowić może inny z zabytków kolekcji z Jabłonny przedstawiający córkę Likomedesa.⁷ Rzeźba ta stanowi fragment sarkofagu z przedstawieniem mitu Achillea, którego pozostała część znajduje się obecnie w Woburn Abbey.⁸ Z nieznanym nam powodem prawy róg

sarkofagu odcięto a następnie sprzedano Annie Dunin Wąsowiczowej podczas jej podróży do Włoch w latach 1826-1827.⁹

Omawiany w niniejszym artykule zabytek przerobiono zatem tak, aby kształtem nawiązywał do rzymskich biustów portretowych, i jako taki został zapewne kupiony przez właścicielkę Jabłonny. Ponieważ obecny kształt i stan zachowania zabytku nie pozwalają na określenie typu obiektu do którego należał, odpowiedzi na to pytanie dostarczyć musi analiza ikonograficzna dzieła.

Mężczyzna przedstawiony został w płaszczu spiętym na piersi fibulą. Wydaje się, iż mamy tu do czynienia z typem okrycia wierzchniego zwanego *sagum*, używanego przede wszystkim przez żołnierzy rzymskich.¹⁰ *Sagum* w kolorze czerwonym noszone było na polu walki także przez liktorów.¹¹ Mimo, iż strój liktora powinien powielać strój dostojnika, któremu on towarzyszył,¹² od zasady tej istniały jednak odstępstwa. Dotyczy to przede wszystkim przedstawień triumfalnych wjazdów do Rzymu, w czasie których dowódca występował w todzie, jego liktorzy natomiast często ukazywani byli odziani w *sagum*.

Identyfikacja odzienia osoby przedstawionej na omawianym reliefie jako *sagum* pozwala więc zawęzić krąg możliwych interpretacji. Mamy tu bowiem do czynienia z liktorem lub z żołnierzem rzymskim niższej rangi (*paludamentum* przysługujące dowodzącemu spinano fibulą na prawym ramieniu).

Całopostaciowe przedstawienia liktorów i żołnierzy pojawiają się w sztuce rzymskiej przede wszystkim na reliefach historycznych. Występują wprawdzie całopostaciowe przedstawienia mężczyzn ubranych w *sagum* na różnego typu pomnikach grobowych, lecz różnią się one od omawianego fragmentu pod kilkoma względami. Przede wszystkim wydaje się, iż postać przez nas analizowana należy do grupy osób biorących udział w jakiejś aktywności (nie widocznej dla nas), na co wskazuje silny skręt głowy mężczyzny w lewą stronę. Tego typu przedstawienia nagrobne z udziałem wspomnianych postaci należą

⁷ MNW, inw. nr 147560: A. SADURSKA et al., *Les sacophages et les fragments de sarcophages dans les collections polonaises* [CSIR Pologne II.2], Warszawa 1992, kat. nr 19; D. GRASSINGER, *Die Mythologischen Sarkophage. Achill, Adonis, Aeneas, Aktaion, Alkestis, Amazonen* [ASR 12.1], Berlin 1999, nr 24, pl. 26.1; T. MIKOCKI, *Dawne rysunki i ryciny według rzeźb antycznych znajdujących się w dzisiejszych polskich zbiorach II*, Światowit 1, 1999, fasc. A, p. 87-88, pl. 36.3, 37.1

⁸ Woburn Abbey, inw. nr 66: E. ANGELICOUSSIS, *The Woburn Abbey Collection of Classical Antiquities* [CSIR Great Britain 3.3= MAR 20], Mainz 1992, nr 66

⁹ COMTESSE ANNA POTOCKA, *Voyage d'Italie (1826-1827)* publié par Casimir Stryjeński, Paris 1899; patrz także T. MI-

KOCKI, *A la recherche de l'art antique. Les voyageurs polonais en Italie dans les années 1750-1830* [Archiwum Filologiczne KNoKA PAN vol. XLII], Wrocław 1988, p. 91 i – *passim*

¹⁰ *Sagum* zbliżone jest wyglądem do płaszcza typu *lacerna*, niezwykle rzadko spotykanego na gruncie rzymskim. Identyfikacja *lacerny* jest bardzo trudna, najczęściej niemożliwa. Na temat *lacerny* cf. F. KOLB, *Römische Mäntel: paenula, lacerna, μανδύς*, RM 80, 1973, p. 116-162, pl. 45, 1-2

¹¹ Np. Cic. In Pis. 55; Silius It. 9, 420. Za pomoc w interpretacji cytatów łacińskich dziękuję mgr T. Płóciennikowi.

¹² B. GLADIGOW, *Die sakralen Funktionen der Likatoren. Zum problem von institutioneller Macht und sakraler Präsentation*, in: ANRW I.2, Berlin 1972, p. 295

jednak do rzadkości.¹³ Ponadto, autorce nie jest znany żaden przykład pomnika nagrobnego liktora, na którym ukazano pełnopostaciowe przedstawienie zmarłego ubranego w *sagum*. Pomniki nagrobne urzędników, na których przedstawiono postacie liktorów (jako nawiązanie do pełnionych za życia funkcji) ukazują osoby te ubrane wprawdzie w *sagum*, lecz płaszcz spięty jest na prawym ramieniu.¹⁴ Co więcej, znaczna większość nagrobków z omawianej grupy jest pochodzenia prowincjonalnego i różni się stylistycznie od zabytku z Jabłonny. Warto także zwrócić uwagę na fakt, iż zazwyczaj osoba portretowana nie chciała być uwieczniona w stroju „codziennym”, tzn. w *sagum*, co także potwierdzałoby powiązania obiektu z Jabłonny z reliefem o tematyce historycznej.

Relief historyczny jako obiekt dekoracyjny a zarazem element propagandy cesarskiej pojawiać się mógł na licznych budowlach publicznych (oczywiście na najróżniejszych częściach lub elementach tych budowli, takich jak np. bazy, belkowania, podłucza, itd.), od łuków triumfalnych, poprzez różnego rodzaju pomniki honoryfikacyjne, ołtarze, kolumny, jak i na wielu innych. Wymienianie wszystkich możliwości wydaje się jednak bezcelowe, gdyż i tak z powodu niewystarczających danych nie bylibyśmy w stanie jednoznacznie ustalić miejsca pochodzenia omawianego reliefu. Na podstawie ikonografii przedstawienia wydaje się jednak możliwe wyszczególnienie rodzajów scen, do których omawiany zabytek mógłby zostać przypisany.

Zastanówmy się więc, na których spośród zachowanych reliefów historycznych występują postaci ubrane w spięte na piersi *sagum*?

Analizując rzymskie reliefy historyczne omówione ostatnio wyczerpująco przez G. M. Koeppla¹⁵ zauważyć można, iż żołnierze odziani w płaszcz typu *sagum* pojawiają się na nich rzadko. Dotyczy to przede wszystkim reliefów monumentalnych, których zadaniem nie było szczegółowe rejestrowanie serii wydarzeń (jak miało to miejsce np. w przypadku fryzu na kolumnie Trajana o charakterze dokumentacyjnym), lecz upamiętnienie wydarzenia w sposób symboliczny lub alegoryczny, gdzie każda z przedstawionych postaci miała istotne znaczenie dla interpretacji reliefu. Spośród zachowanych reliefów historycznych datowanych na I w. n.e. nie zanotowano przykładów, na których przedstawieni zostali żołnierze ubrani jedynie w tunikę i *sagum*.¹⁶ Niżsi rangą żołnierze występują natomiast w płaszczu zwanym *paenula*, o kroju zbliżonym nieco do *sagum*, lecz zszytym na przodzie i wciągany przez głowę.¹⁷ Czytelne przykłady zobaczyć możemy na fryzie A z Kancelarii Papieskiej.¹⁸ Pośród reliefów datowanych na II w. n.e. jeden z nielicznych przykładów ukazujących żołnierza ubranego w *sagum* stanowi scena zwana „Rex Datus”,¹⁹ wtórnie umieszczona na attyce Łuku Konstantyna (żołnierze ubrani w *sagum* pojawiają się także na nielicznych reliefach Kolumny Trajana²⁰).

Grupa reliefów, na których występują liktorzy ubrani w *sagum* jest natomiast bardzo liczna i zróżnicowana. Jak wspomniano powyżej, analiza zachowanych zabytków nie potwierdza opinii autorów antycznych,²¹ wedle której liktorzy zobowiązani byli wdziać togę wkraczając do miasta. O ile np. podczas triumfu cesarz ukazany był w todze, to w kilku przypadkach towarzyszący

¹³ Jeden z niewielu przykładów stanowi relief z pomnika grobowego, Portogruaro, Muzeum, inw. nr 181: TH. SCHÄFFER. *Imperii Insignia. Sella Curulis und Fasces. Zur Repräsentation römischer Magistrate* [RM Ergh. 29], Mainz 1989, kat. nr C 75, pl. 106,2. Dwaj przedstawieni liktorzy ubrani są w *sagum* spięte fibulą na prawym ramieniu (a nie centralnie jak w przypadku omawianego zabytku).

¹⁴ Np. relief z balustrady wokół okręgu grobowego, Verona, Museo Maffei, inw. nr 153/307: *ibidem*, kat. nr C 81, pl. 114.1. Autor wielokrotnie mylnie określa *sagum* jako *paenula*.

¹⁵ G. M. KOEPPPEL, *Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit I-IX*, BJb 183, 1983, p. 61-144; BJb 184, 1984, p. 1-65; BJb 185, 1985, p. 143-214; BJb 186, 1986, p. 1-90; BJb 187, 1987, p. 101-158; BJb 188, 1988, p. 97-106; BJb 189, 1989, p. 17-71; BJb 190, 1990, p. 1-64; BJb 191, 1991, p. 135-197; BJb 192, 1992, p. 61-122

¹⁶ W tym stroju przedstawiano „barbarzyńców”, lecz łatwo ich odróżnić od żołnierzy rzymskich poprzez charakterystyczne szczegóły, takie jak: związanie rąk za plecami, specyficzne okrycia głowy, itp. Przykłady zobaczyć można na reliefie ze sceną *clementia* (KOEPPPEL, *op. cit.* 1986, p. 47-50, kat. nr 23, fig. 27, postaci nr 6, 9), na fryzie ze świątyni Apolla Sosianusa (*idem*, *op. cit.* 1989, p. 34-37, nr 1, fig. 1, postaci nr 5-6), na reliefach Kolumny Trajana (*idem*, *op. cit.* 1991, p. 167-170, nr 40-41,

postać nr 64 i p. 192-194, nr 75, fig. 53, postać nr 71), na cokole Łuku Septymiusza Sewera na Forum Romanum.

¹⁷ KOLB, *op. cit.*, p. 76 sq.

¹⁸ KOEPPPEL, *op. cit.* 1985, p. 29-30, nr 7, fig. 11, postaci nr 14-17

¹⁹ KOEPPPEL, *op. cit.* 1986, p. 65-66, nr 30, postaci nr 4, 10

²⁰ KOEPPPEL, *op. cit.* 1991, p. 136, nr 1, postać nr 1; p. 150-152, nr 22, postać nr 19 to ubrany w spięte centralnie *sagum aquilifer*. *Aquilifer* w podobnym stroju widoczny jest także p. 175-178, nr 48-50, postać nr 13; KOEPPPEL, *op. cit.* 1992, p. 68-69, kat. nr 86, fig. 6, postać nr 11, (*fascies* nie przedstawiono – postać interpretowana przez G. M. Koeppla jako pretorianin), *ibidem*, p. 69-71, kat. nr 87-88, fig. 7, postaci nr 10-12, 25 (postać ta trzyma w dłoni przedmiot podobny do *fascies*), 26; *ibidem*, p. 78-79, kat. nr 98-99, fig. 15, postać nr 17. Cf. zestawienie postaci w *sagum* na Kolumnie Trajana u F. Kolb (KOLB, *op. cit.*, p. 153, nota 650). Żołnierzy i barbarzyńców ubranych w *sagum* zidentyfikował także G. M. Koeppl na kilku reliefach pochodzących z Łuku Septymiusza Sewera w Rzymie (KOEPPPEL, *op. cit.* 1990, p. 9-32, kat. nr 1-12), lecz zły stan zachowania nie pozwala nam jednoznacznie określić typu płaszcza i sposobu jego zapięcia (centralnie lub na prawym ramieniu).

²¹ Np. Suet. Vit. 11; Cic. Pis. 23, 55

mu liktorzy przedstawieni zostali w *sagum*.²² Przykład stanowi relief z Łuku Tytusa,²³ jak też relief przedstawiający triumf Marka Aureliusza, obecnie w Pałacu Konserwatorów w Rzymie,²⁴ na którym strój liktora jest wyraźnie widoczny. Liktorzy odziani w płaszcz pojawiają się także w szeregu innych scen,²⁵ takich jak: *profectio*,²⁶ *adventus*,²⁷ w scenach ofiary,²⁸ w scenie *adlocutio*,²⁹ na większości scen przedstawionych na Łuku Trajana w Benewencie,³⁰ jak też na doskonale opracowanych, dekorowanych miniaturowymi reliefami naczyń z Boscoreale.³¹ Liktorzy biorą także udział w kilku scenach dekorujących Kolumnę Trajana.³²

Na podstawie analizy powyższych przykładów zauważyć można, iż w przypadku występowania kilku postaci w danej scenie, mamy zazwyczaj do czynienia z ujednoliceniem typu stroju liktorów. Znane są jednak przykłady na których pojawiają się zarówno liktorzy ubrani w *sagum*, jak i w togę. Przykład stanowi relief B z Kancelarii Papieskiej ukazujący scenę *adventus*.³³ Co więcej, istnieją reliefy przedstawiające wymienione przeze mnie rodzaje

scen, na których liktorzy pojawiają się ubrani nie w *sagum* (jak na powyżej omówionych przykładach), lecz w togę (są to np.: przedstawienie pochodu triumfalnego datowane na okres klaudyjski, obecnie w Museo Nazionale w Neapolu,³⁴ przedstawienie triumfu Tyberiusza na naczyniu z Boscoreale,³⁵ przedstawienie sceny ofiarnej w Villa Medici³⁶). Istnieją też reliefy historyczne ukazujące analogiczne tematycznie sceny na których liktorzy nie przedstawieni zostali wcale.³⁷ Taki brak konsekwencji, niezgodny ze specyfiką sztuki rzymskiej, był być może związany z ograniczeniami wynikającymi z rozmiarów danego reliefu (co jednak wydaje się mniej prawdopodobne) lub z tendencjami ikonograficznymi charakterystycznymi dla danej epoki. Problem ten wymaga jednak dalszych badań.

Podsumowując stwierdzamy, iż liktorzy ubrani w *sagum* przedstawiani byli na reliefach historycznych znacznie częściej w I w. i w pierwszej ćwierci wieku II n.e. aniżeli w okresie antoninowskim i seweriańskim. Analiza zachowanych reliefów monumentalnych (większości reliefów rzymskich, jak też najważniejszych reliefów prowincjonalnych) pozwala nam na stwierdzenie, iż liktorzy

²² Kwestia odzienia liktorów kroczących w procesji triumfalnej pozostaje sprawą kontrowersyjną. Ostatnio na ten temat patrz E. KÜNZL, *Der römische Triumph: Siegesfeiern im Antiken Rom*, München 1988

²³ KOEPEL, *op. cit.* 1989, p. 49-52, kat. nr 9, fig. 14, postaci nr 2, 4, 8, 12

²⁴ KOEPEL, *op. cit.* 1986, p. 50-52, kat. nr 24, fig. 28, postać nr 4

²⁵ Określenia scen analizowanych przez G. M. Koeppla przyjmuję nie cytując innych głosów w dyskusji.

²⁶ KOEPEL, *op. cit.* 1984, p. 29-30, kat. nr 7, fig. 11, postacie nr 2?-3, 7-8

²⁷ *Ibidem*, p. 31-33, kat. nr 8, fig. 12, postacie nr 1, 9?-10, 16

²⁸ Suovetaurilia, Luwr, Paryż: KOEPEL, *op. cit.* 1983, p. 124-126, kat. nr 30, fig. 34, postacie nr 7,9; rysunek zaginionego reliefu, Victoria and Albert Museum, London: KOEPEL, *op. cit.* 1984, p. 46-48, kat. nr 19, fig. 26-27, postacie nr 1, 3-4; w scenie przedstawiającej *extispicium* i *nuncupatio votorum*: KOEPEL, *op. cit.* 1985, p. 204-210, kat. nr 50, fig. 35-36, postaci nr 6-7; scena ofiary: KOEPEL, *op. cit.* 1986, p. 76-80, kat. nr 37-38, fig. 44, postać nr 8; scena na Łuku Trajana w Benewencie: M. ROTILI, *Arco di Traiano a Benevento*, Roma 1972, pl. LIII. Liczne uwagi na temat ubioru liktorów biorących udział w scenach *nuncupatio votorum* patrz A.L. KUTTNER, *Dynasty and Empire in the Age of Augustus. The Case of the Boscoreale Cups*, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1995, p. 136-142

²⁹ Relief obecnie w budynku Kurii na Forum Romanum: KOEPEL, *op. cit.* 1986, p. 17-20, nr 1, postacie nr 1-4? Liktorzy ci tworzą grupę stojącą za plecami cesarza. W odróżnieniu od innych tego typu przedstawień płaszcze liktorów nie są spięte centralnie, lecz na prawym ramieniu. Na temat postaci liktorów na „Anaglypha Traiani” patrz: KUTTNER, *op. cit.*, p. 44-51

³⁰ S. DE MARIA, *Gli Archi onorari di Roma e dell'Italia romana*,

Roma 1988, p. 232-235, kat. nr 5, pl. 8.1-2, pl. 9.1-2, pl. 10.1-2, pl. 13.1-2. Na temat interpretacji poszczególnych scen cf. *ibidem*, p. 232

³¹ KUTTNER, *op. cit.*, p. 94-142, fig. 5 (August tronuujący przyimuje hołd), fig. 8 (*nuncupatio votorum*). W obydwu przypadkach liktorzy ubrani są nie w *sagum*, lecz w *paludamentum*.

³² KOEPEL, *op. cit.* 1991: p. 141, kat. nr 6-7, fig. 6-7, postacie nr 1-2, 4-5, 7, 10 (*fascies* nie widoczne); p. 141-144, kat. nr 8, fig. 8, postacie nr 18-19; KOEPEL, *op. cit.* 1992: p. 66, kat. nr 81, fig. 3, postacie nr 1-2?, 7-12 (*fascies* nie przedstawiono); p. 66-68, kat. nr 83v-85, fig. 4-5, postacie nr 37, 39-40, 42-45; p. 79-81, kat. nr 100, fig. 16, postacie nr 15-17, 20-21 (interpretowane przez G. M. Koeppla jako liktorzy na podstawie stroju i ściśniętej pięści, pomimo braku *fascies*); na temat interpretacji poszczególnych scen patrz: L.E. BAUMER, T. HÖLSCHER, L. WINKLER, *Narrative Systematik und Politisches Konzept in den Reliefs der Traianssäule. Drei Fallstudien*, JdI 106, 1991, p. 261-295

³³ KOEPEL, *op. cit.* 1984, p. 31-33, kat. nr 8, fig. 12, postacie nr 1, 9-10, 16. Zwrócić należy uwagę na fakt, iż relief składa się z dwóch fragmentów, z których na jednym widnieje liktor ubrany w togę, na drugim kilku liktorów ubranych w *sagum*.

³⁴ KOEPEL, *op. cit.* 1983, p. 97, kat. nr 11, fig. 12, postać nr 3

³⁵ KUTTNER, *op. cit.*, p. 143-154, fig. 11

³⁶ KOEPEL, *op. cit.* 1983, p. 98-101, kat. nr 12, fig. 13, postać nr 6-7

³⁷ Np. reliefy ze sceną *profectio*, *adlocutio* i *adventus* wmontowane w Łuk Konstantyna (KOEPEL, *op. cit.* 1986, p. 56-60, 70-72, kat. nr 26-27, 32, fig. 31-32, 38; reliefy ze sceną *adlocutio* i sceną ofiarną, obecnie w Palazzo dei Conservatori (*ibidem*, p. 41-43, 52, kat. nr 22, 25, fig. 19, 29)

³⁸ GLADIGOW, *op. cit.*, p. 295-296

odziani we wspomniany typ płaszcz – zarezerwowany, jak się wydaje, w przypadku reliefów monumentalnych dla tej grupy urzędników – pojawiać się mogli na kilku typach reliefów, ukazujących także sceny wewnątrz *pomerium*, jak i sceny ofiarne. Ich strój zatem, niezgodnie z panującą na ten temat opinią,³⁹ nie musiał powielać stroju władcy (urzędnika lub kapłana).³⁹

Nie omówiona została dotychczas nieco problematyczna kwestia atrybutów liktorskich. Mimo, iż strój osoby przedstawionej na omawianym zabytku z Jabłonny charakterystyczny był dla wyobrażeń liktorów, w lewej⁴⁰ dłoni mężczyzny brak jest *fasces*, będącego podstawowym atrybutem tej grupy. Według B. Gladigow, liktor postrzegany był jako „ten, który nioś *fasces*”,⁴¹ i bez nich tracił swoje kwalifikacje (podobnie jak w przypadku urzędnika pozbawionego jego liktorów). Przy pomocy *fasces*, symbolizujących przede wszystkim władzę wykonawczą, dokonywano dymisji lub awansu urzędników – obecność liktora nie była tu konieczna.⁴² Istnieją ponadto liczne nagrobki urzędników którym przysługiwała eskorta liktorów,⁴³ na których przedstawiono jedynie *fasces* (pomijając postać liktora). Wnioskować zatem można, iż *fasces* stanowić powinny element niezbędny dla przedstawień liktorów. Twierdzenie to jednak nie wydaje się całkowicie prawdziwe. Znanie są reliefy (choć jest to grupa nieliczna), na których liktorzy przedstawieni zostali bez *fasces*.⁴⁴ Zazwyczaj postacie te należą do grupy liktorów otaczających dygnitarza, z których jedynie kilku stojących na pierwszym planie trzyma *fasces*. Pozostali liktorzy, częściowo przesłonięci przez postacie pierwszoplanowe, rozpoznawalni są na podstawie identycznej ikonografii, w tym przede wszystkim na podstawie stroju. Możemy więc przyjąć, iż istniał schemat ikonograficzny charakterystyczny dla przedstawień liktorów, umożliwiający ich identyfikację nawet wtedy, gdy pozbawieni byli swojego

atrybutu. Na tej właśnie podstawie, pomimo braku *fasces*, fragmentarycznie zachowaną postać przedstawioną na omawianym zabytku z Jabłonny chcielibyśmy określić jako postać liktora (co, przypomnijmy, zaproponowała w pierwszej publikacji zabytku prof. Anna Sadurska). Istnieje szereg możliwych układów kompozycyjnych przy zastosowaniu których *fasces* (trzymane przez mężczyznę w lewej dłoni) znalazłoby się poza obecnym zarysem rzeźby – ręka mogła być np. zgięta i lekko wyciągnięta, tak iż *fasces* dotykałoby jedynie czubka lewego ramienia. Podobnych rozwiązań znaleźć można wiele⁴⁵ (Fig. 7), lecz ze względu na ich spekulacyjny charakter nie wydaje się konieczne przedstawianie całej palety możliwości.

W ostatniej części artykułu omówiona zostanie kwestia datowania zabytku z Jabłonny.

Wydać się, iż najbliższe analogie dla fryzury mężczyzny ukazanego na omawianym, fragmentarycznie zachowanym reliefie, pochodzą z czasów Nerona i okresu panowania Flawiuszy. Charakterystyczny sposób ułożenia kosmyków w wyraźnie oddzielone od siebie „ząbki” pojawia się na ostatnim typie portretowym Nerona datowanym na lata 64–68 n.e.⁴⁶ Być może tę właśnie fryzurę cesarza określił Swetoniusz jako *coma semper in gradus formata*,⁴⁷ lecz zdania badaczy na temat typu uczesania opisanego tym sformułowaniem są podzielone.⁴⁸ P. Cain, autorka monograficznego opracowania portretów okresu Nerona i okresu Flawiuszy jest zdania, iż to przede wszystkim kilkustopniowe ułożenie warstw włosów charakteryzuje wzmiankowany wyżej typ fryzury, opisany przez Swetoniusza.⁴⁹ Zgodnie z taką interpretacją opis antycznego autora nie byłby adekwatny do omawianego tu zabytku z Jabłonny, posiadającego jedną warstwę loczków. Autorka zaznacza jednak, iż żaden z prywatnych portretów czasów Nerona nie powtarzał dokładnie fryzury

³⁹ Na ten temat patrz także SCHÄFFER, *op. cit.*, p. 206, przypis 69 i KOLB, *op. cit.*, p. 153, przypis 649

⁴⁰ SCHÄFFER, *op. cit.*, p. 207. Zdaniem autora liktorzy w prawej ręce trzymali *virgae* służące do torowania drogi lub pukania do drzwi.

⁴¹ GLADIGOW, *op. cit.*, p. 305

⁴² *Ibidem*, p. 306–307 gdzie autor cytuje szczegółową literaturę.

⁴³ Np. nagrobek P. Cluvisia Maximusa Paullinusa, Rzym, Museo Nazionale: SCHÄFFER, *op. cit.*, p. 364–365, nr A2, pl. 78

⁴⁴ Tam zwłaszcza gdzie miejsca jest mało, np. dotyczy to kilku scen Kolumny Trajana, patrz wyżej, nota 32

⁴⁵ Cf. relief z przedstawieniem liktora w La Manziana, Villa G. Tittoni: KOEPEL, *op. cit.* 1984, kat. nr 16, fig. 23, postać nr 2. Zdaniem J. Ronke (J. RONKE, *Magistratische Repräsentation im römischen Relief. Studien zu standes- und statusbezeichnenden Szenen* [BAR Int. Series 370], Oxford 1987) relief z La Manziana należy do grupy „Aufzug”

⁴⁶ Tzw. „Typus München” pojawia się na monetach w roku 64 (M. BERGMANN, P. ZANKER, *Damatio memoriae. Umgearbeitete Nero- und Domitianporträts. Zur Ikonographie der flavischen Kaiser und des Nerva*, JdI 96, 1981, p. 326). Patrz też U. W. HIESINGER, *The Portraits of Nero*, AJA 79, 1975, p. 113–134

⁴⁷ Suet Nero 51

⁴⁸ M. Bergmann (M. BERGMANN, *Die Strahlen der Herrscher. Theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1998, p. 148) twierdzi, iż tym mianem określił Swetoniusz portrety Nerona datowane na lata 59–63 i należące do trzeciego typu portretowego władcy.

⁴⁹ P. CAIN, *Männerbildnisse neronisch-flavischer Zeit*, München 1993, p. 58 sq.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 61–62

⁵¹ *Ibidem*, p. 63

władcy, a jej warianty zobaczyć można jeszcze na portretach okresu Trajana⁵⁰ (aczkolwiek plastyczna, pojedyncza forma loków sierpowych ztraca się na późniejszych przedstawieniach⁵¹). P. Cain przytacza także sformułowanie *coma in anulos*,⁵² zgodnie z którym wspólną cechą fryzur stanowiłyby pierścieniowate loczki. Wydaje się jednak, iż fryzura noszona przez mężczyznę przedstawionego w rzeźbie z Jabłonny najbardziej odpowiada grupie „d” według klasyfikacji P. Cain („skromnie do przodu zaczesane włosy, które wokół czoła ułożone są w loczki wygięte na kształt sierpu”), nie określonej żadnym antycznym terminem.⁵³ Bardzo zbliżony sposób opracowania poszczególnych kosmyków zobaczyć możemy np. na portrecie prywatnym z Museo Nazionale Romano,⁵⁴ a także na przedstawieniu liktora na reliefie B z Kancelarii Papieskiej⁵⁵ (Fig. 11-12).

Najbliższą analogię dla układu kosmyków i kierunku ich ułożenia wśród przedstawień oficjalnych stanowi portret Nerona z Gliptoteki w Monachium, należący do ostatniego typu portretowego władcy.⁵⁶ Portret Nerona z Oslo⁵⁷ (Fig. 8), także datowany na schyłek jego panowania, charakteryzuje bardzo zbliżony sposób opracowania poszczególnych kosmyków.

Istotnym elementem dla datowania omawianego zabytku jest także sposób opracowania brody mężczyzny (dobrze zachowanej jedynie ze strony prawej). Najwcześniejsze przykłady mężczyzn brodatych w reliefie rzymskim pojawiają się już na *Ara Pietatis*,⁵⁸ natomiast bardzo zbliżony sposób obróbki zarostu brody znajdujemy na przed-

stawieniu liktora na reliefie „B” z Kancelarii Papieskiej,⁵⁹ na przedstawieniu liktora z Łuku Trajana w Benewencie,⁶⁰ jak też na portretach prywatnych datowanych na okres Trajana.⁶¹ Specyficzny układ kosmyków za prawym uchem zobaczyć można np. na portrecie togatusa z reliefu „B” Kancelarii Papieskiej,⁶² jak też na wielu innych portretach datowanych na okres klaudyski i później.

Podobna obróbka oka jak w przedstawieniu z Jabłonny występuje także na zabytkach flawijsko-trajanowskich. Zbliżone lub identyczne opracowanie oczu charakteryzuje np. przedstawienie żołnierza na reliefie A z Kancelarii⁶³ (Fig. 10), portret Rzymianina z Ny Carlsberg Glyptotek datowany na okres flawijski,⁶⁴ jak też portret Trajana z Akwilei⁶⁵ (Fig. 9).

Styl przedstawienia z Jabłonny i sposób technicznej obróbki ubioru mężczyzny znajduje najbliższe paralele na wielokrotnie wymienianych reliefach z Kancelarii Papieskiej.⁶⁶ Zbliżony sposób przedstawiania szat zobaczyć możemy także na reliefach Łuku Trajana w Benewencie.⁶⁷

Biorąc pod uwagę wszystkie omówione aspekty rzeźby – nie będącej jak nam się wydaje portretem fizjonomicznym konkretnej osoby, lecz powielającej pewien typ ikonograficzny i fizjonomiczny charakterystyczny dla przedstawień liktorów – zabytek chcielibyśmy datować, tak ze względów typologicznych, jak ikonograficznych oraz stylistycznych, na okres od schyłku panowania Nerona po schyłek dynastii Flawiuszy.

⁵² *Ibidem*, p. 70

⁵³ *Ibidem*, p. 74 sq. gdzie autor podaje listę przykładów należących do omawianej grupy.

⁵⁴ Rzym, Museo Nazionale Romano, inw. nr 8636: B. M. FELLETTI MAJ, *Museo Nazionale Romano. I Ritratti*, Roma 1953, p. 73-74, kat. nr 124; portret datowany jest na okres Nerona.

⁵⁵ KOEPEL, *op. cit.* 1984, p. 31-33, kat. nr 8, fig. 12, postać nr 10; autor datuje zarówno relief A jak i B na okres Domicjana.

⁵⁶ Monachium, Gliptoteka, inw. nr 321: K. VIERNEISEL, Z. ZANKER, *Die Bildnisse des Augustus. Herrscherbild und Politik im kaiserlichen Rom. Sonderausstellung der Glyptothek und des Museums für Abgüsse Klassischer Bildwerke München. Glyptothek-München, December 1978 bis März 1979. Antikenmuseum Berlin, Staatliche Museum Preussischer Kulturbesitz, April bis Juni 1979*, München 1979; M. BERGMANN, P. ZANKER, *op. cit.*, p. 326, fig. 9a-d

⁵⁷ Oslo, National Gallerie, inw. nr 1248: *Nasjonalgalleriet. Katalog over Skulptur og Kunstindustri*, Oslo 1952, nr 12; BERGMANN, ZANKER, *op. cit.*, p. 331-332, fig. 11a-c

⁵⁸ A. BONANNO, *Portraits and other Heads on Roman Historical Relief up to the Age of Septimius Severus* [BAR Suppl. Series vol. 6], Oxford 1976, p. 57. P. Cain (CAIN, *op. cit.*, p. 100-104, p. 100 nota 250) stwierdza, iż 17 z omówionych przez nią portretów posiada brody.

⁵⁹ KOEPEL, *op. cit.* 1984, p. 31-33, kat. nr 8, fig. 12, postać nr 1

⁶⁰ M. ROTILI, *op. cit.*, pl. CXXVII

⁶¹ Cf. np. zabytek w Liebieghaus, Frankfurt am Main, inw. nr 86: P. C. BOL, *Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Antike Bildwerke, vol. I. Bildwerke aus Stein und Stuck von archaischer Zeit bis zur Spätantike*, Frankfurt am Main 1983, p. 235, nr 74, fig. 74, 1-2.

⁶² KOEPEL, *op. cit.* 1984, p. 31-33, kat. nr 8, fig. 12, postać nr 12

⁶³ *Ibidem*, p. 29-30, kat. nr 7, fig. 11, postać nr 14

⁶⁴ Kopenhaga, Ny Carlsberg Glyptotek, inw. nr 1952: F. JOHANSEN, *Catalogue. Roman Portraits, vol. II. Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1995, p. 70, nr 23

⁶⁵ Museo Archeologico, Aquileia, inw. nr R.C.58: V.S.M. SCRINARI, *Museo Archeologico di Aquileia. Catalogo delle sculture romane*, Roma 1972, p. 65, fig. 189

⁶⁶ Porównaj przede wszystkim postaci liktorów: KOEPEL, *op. cit.* 1984, p. 28-30, kat. nr 7, fig. 11, postać nr 2 i p. 31-33, kat. nr 8, fig. 12, postać nr 1, 10, 16

⁶⁷ Cf. np. ROTILI, *op. cit.*, pl. CX

Wszystkie istotne dla datowania zabytku elementy znajdują analogie wśród przedstawień widocznych na reliefach Kancelarii Papieskiej. Przedstawienie liktora z Jabłonny jak i wspomniane reliefy z Kancelarii należą – jak staraliśmy się wykazać – do tej samej kategorii rzeźby, a zatem pokrewieństwo stylistyczne i ikonograficzne pomiędzy omawianymi zabytkami nie wydaje się przypadkowe.

Kusząca wydawała się perspektywa odnalezienia zabytku, z którego pochodzi omawiany fragment reliefu historycznego. Autorka próbę taką podjęła mając nadzieję

udowodnić przynależność rzeźby z Jabłonny do – na przykład – nie zachowanego Łuku Nerona. Niestety próba nie przebiegła pomyślnie: fragmentaryczność reliefu z Jabłonny jak i stan zachowania reliefów historycznych z tej epoki próbę taką skazały na fiasko. Tak więc poza stwierdzeniem, iż zabytek z Jabłonny jest elementem rzymskiego reliefu historycznego datowanego na okres od około r. 65 po ok. r. 100, ukazującym fragmentaryczną postać liktora, dalej idące uściślenia – na obecnym etapie badań rzeźby rzymskiej – byłyby nadużyciem.

A RELIEF DEPICTING A LICTOR, TODAY IN THE NATIONAL MUSEUM IN WARSAW

SUMMARY

The article consists of a detailed iconographical and stylistic analysis of a sculpture depicting a lictor, today the property of the National Museum in Warsaw. The object had been acquired in 1826-1827 in Italy by Anna Tyszkiewicz *primo voto* Potocka, *secundo voto* Dunin-Wąsowiczowa in order to decorate her palace in Jabłonna.

The analyzed sculpture had been considered until now to be a Roman bust dating to the late IInd century AD. Basing on a typology of Roman busts presented by the author of the present article in her Master's thesis, a new interpretation and dating of the discussed object have been proposed. The shape and proportions of the sculpture indicated that we were not dealing with a portrait bust, but rather with a reworked sepulchral or historical relief (the remodeling of ancient works of art

was common practice in the 18th and 19th centuries and finds parallels among other sculptures belonging to the collection of Anna Tyszkiewicz Potocka – Dunin-Wąsowiczowa).

A new dating of the object – based on the stylistic analysis of such features as hairstyle, etc. – has been determined. The closest analogies are to be found among portraits executed in the late neronian and flavian periods.

In the second part of the article the author deals with the iconography of lictors represented on historical reliefs. As it has been attempted to prove (relying mainly on the analysis of the costume – i.e. the sagum) the analyzed sculpture had formerly belonged to an unidentified historical relief dating to the flavian period.

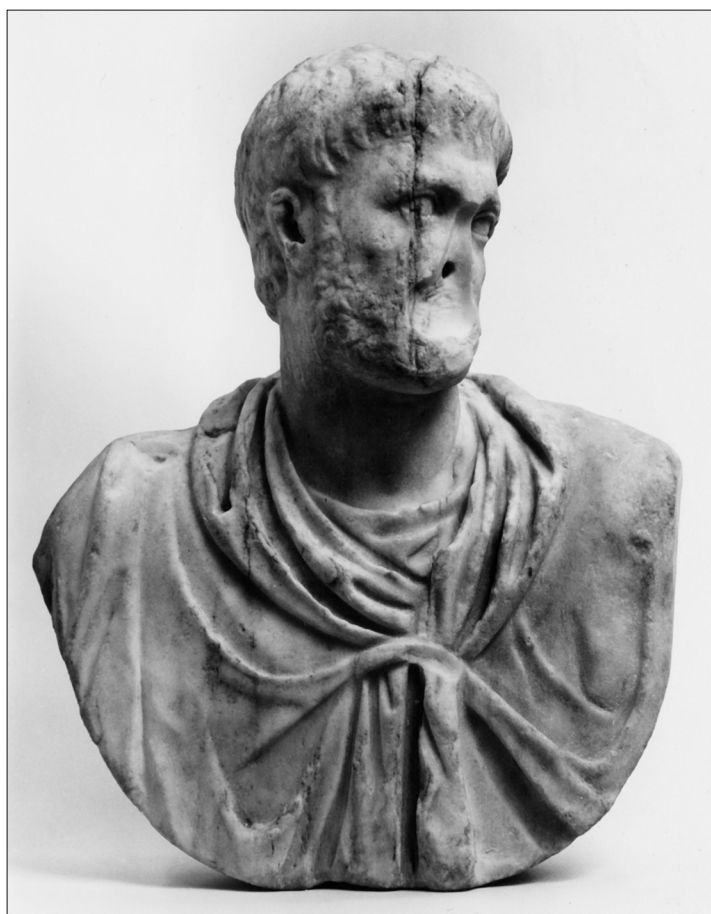

Fig. 1. Lictor, Muzeum Narodowe w Warszawie
(stan przed konserwacją). Fot. M. Dąbski

Fig. 2. Lictor, Muzeum Narodowe w Warszawie
(stan przed konserwacją). Fot. M. Dąbski

PLANSZA 82

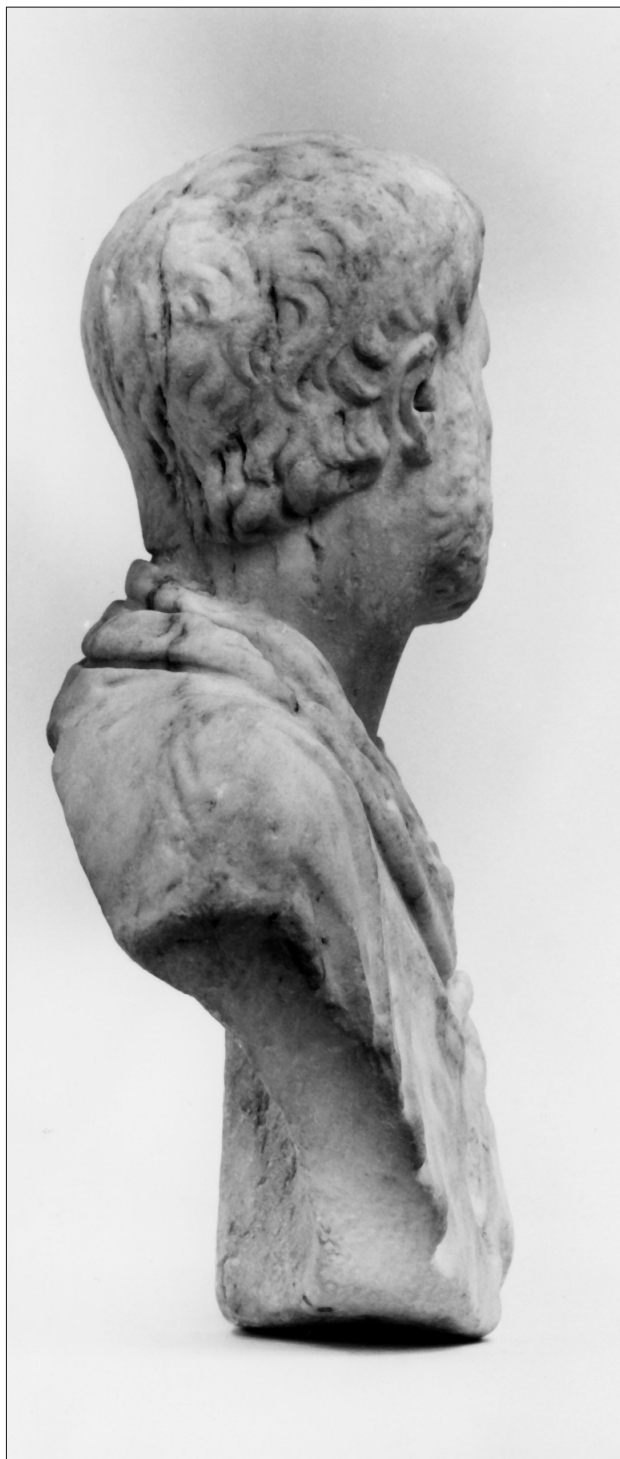

Fig. 3. Liktor, Muzeum Narodowe w Warszawie (stan przed konserwacją). Fot. M. Dąbski

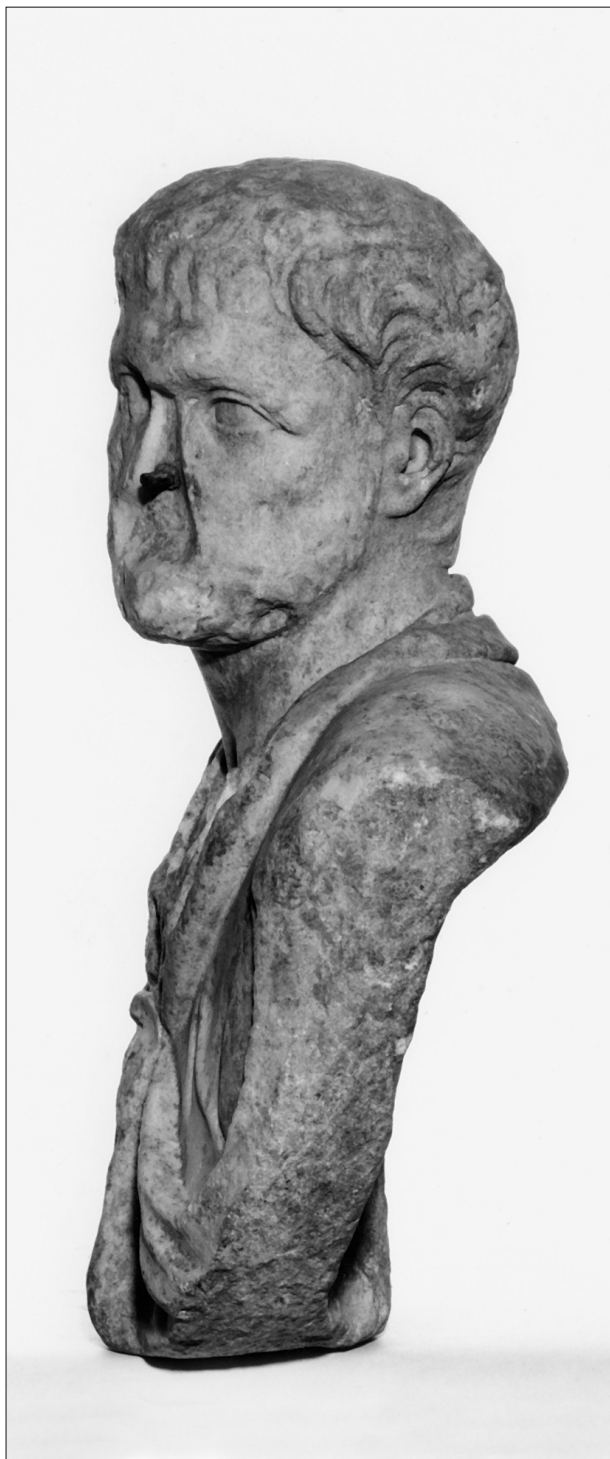

Fig. 4. Liktor, Muzeum Narodowe w Warszawie (stan przed konserwacją). Fot. M. Dąbski

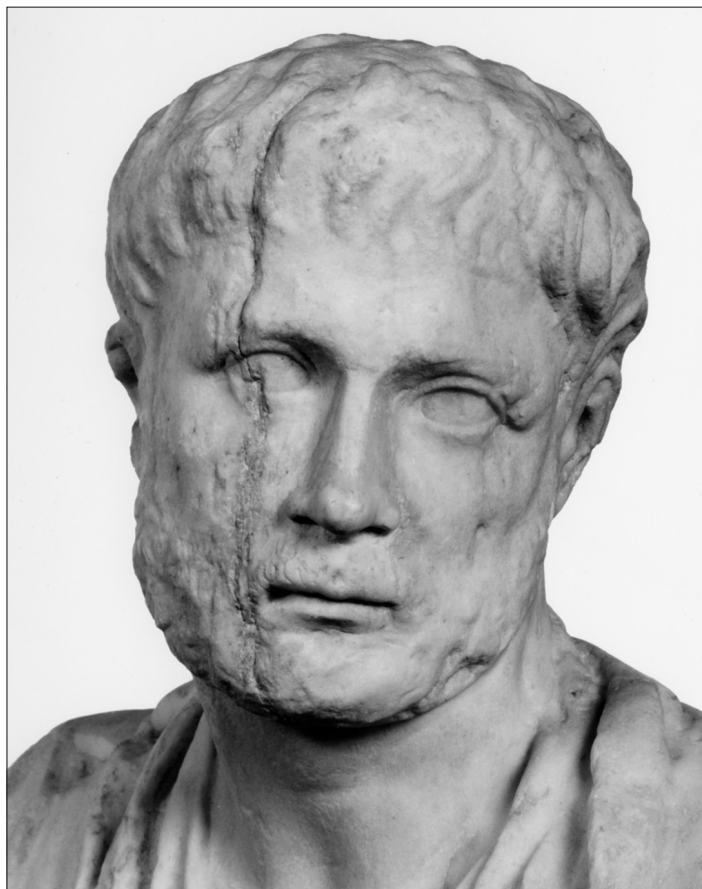

Fig. 5. Liktör, Muzeum Narodowe w Warszawie.
Fot. Z. Doliński

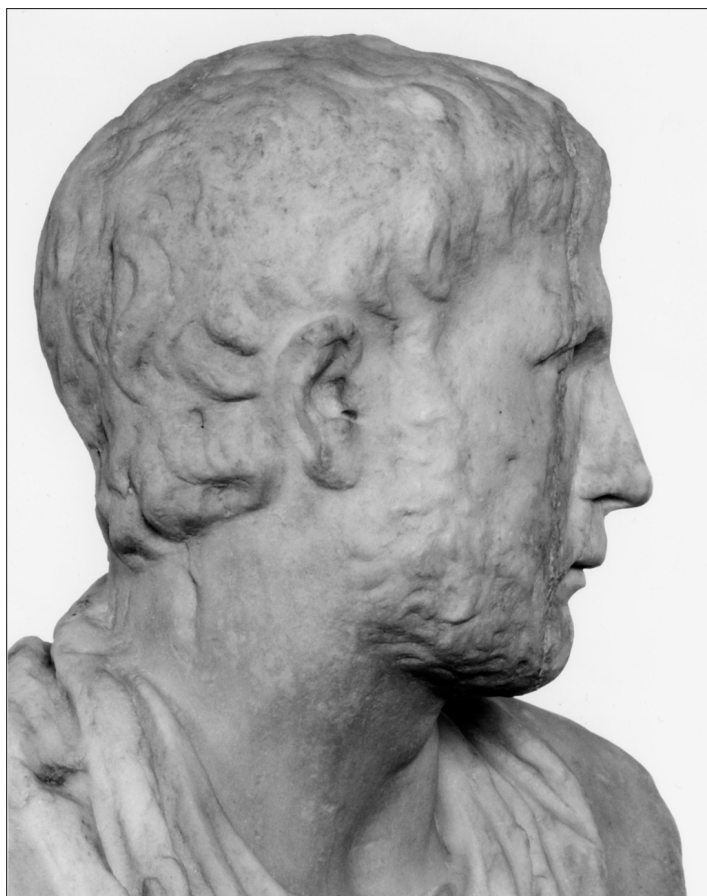

Fig. 6. Liktör, Muzeum Narodowe w Warszawie.
Fot. Z. Doliński

PLANSZA 84

Fig. 7. Relief z przedstawieniem liktora. Villa G. Tittoni, La Manziana, fot. DAI neg. nr 76.446

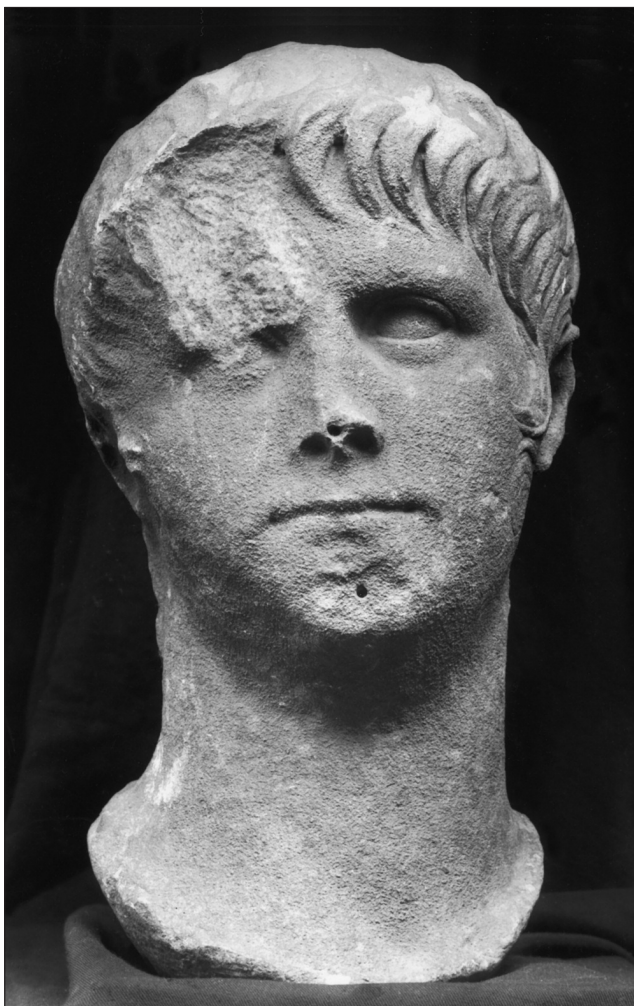

Fig. 8. Neron. Nasjonalgalleriet, Oslo, fot DAI, neg. nr 3075

Fig. 9. Trajan. Museo Archeologico, Aquileia,
fot. DAI, neg. nr 82.262

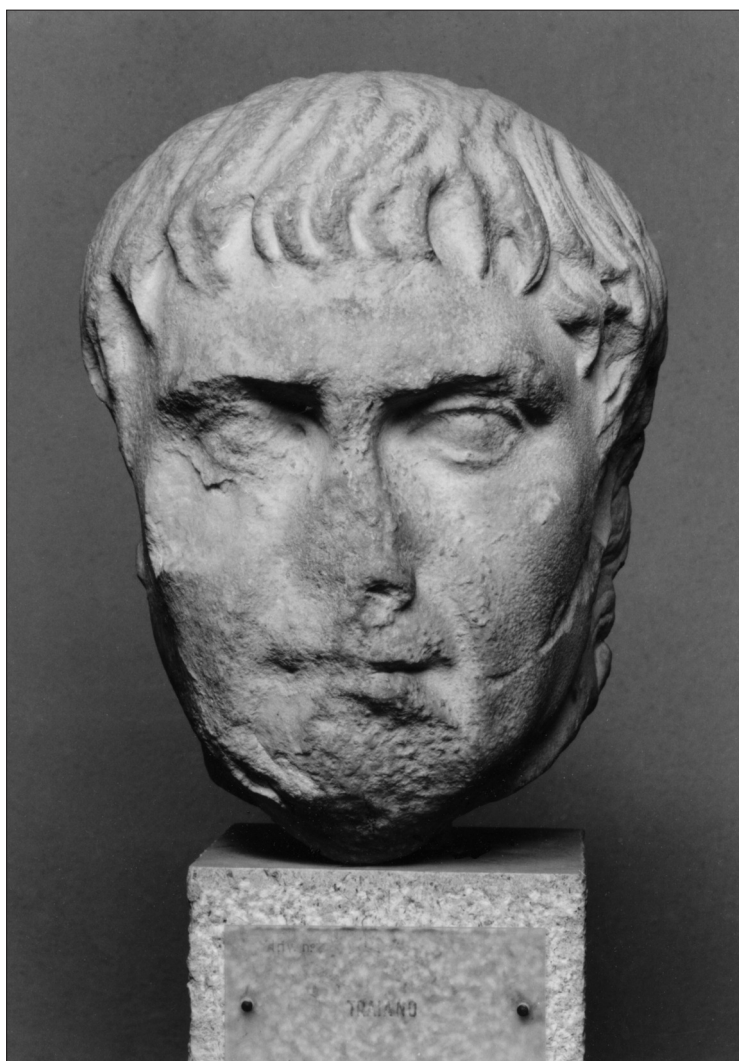

Fig. 10. Relief A Kancelarii Papieskiej. Muzea Watykańskie, fot. Musei Vaticani, neg. nr. XXV.9.47

PLANSZA 86

Fig. 11. Rlief B Kancelarii Papieskiej. Muzea Watykańskie, fot. Musei Vaticani, neg. nr XXV.9.48

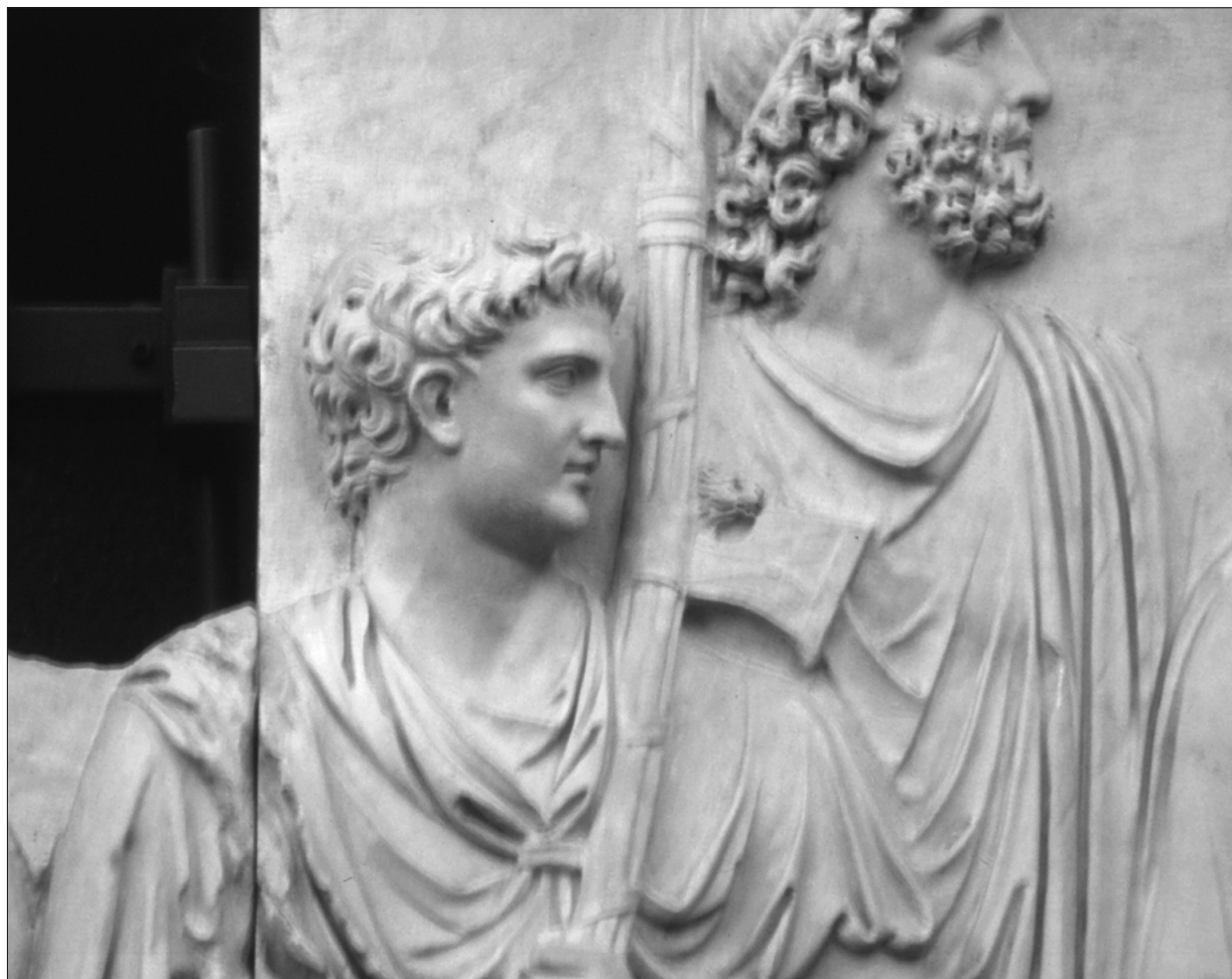

Fig. 12. Fragment reliefu B z Kancelarii Papieskiej. Muzea Watykańskie, fot. T. Mikocki